

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tirannieke bewakers?

Simonse, O.

Citation

Simonse, O. (2025). Tirannieke bewakers? *Skepter*, 38(1). Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4211799>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4211799>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Tirannieke bewakers

Geef studenten een uniform en een machtspositie, en ze veranderen al snel in tirannen. Met die conclusie is het Stanford Prison Experiment beroemd geworden, opgezet door de psycholoog Philip Zimbardo (1933-2024). Maar kritiek is er ook steeds geweest, variërend van methodologische tekortkomingen tot ethische bezwaren, met een recent onderzoek dat zelfs de hoofdconclusie definitief ondermijnt. Toch biedt het experiment nog altijd belangrijke inzichten.

Beeld: RNDE Stock project / Pexels

DOOR OLAF SIMONSE

Op een warme zondag in augustus 1971 werden tien jongemannen abrupt uit hun alledaagse leven gehaald. Politieagenten verschenen bij hun woningen, beschuldigden hen van inbraak of gewapende overval, en voerden hen geboeid af naar het politiebureau. Daar werden ze gefouilleerd en namen agenten hun vingerafdrukken af. Met blinddoeken om werden ze vervolgens afgevoerd naar de kelder van het psychologiegebouw van Stanford University, die was omgebouwd tot een geïmproviseerde gevangenis. Ze werden uitgekleeid, moesten naakt wachten en kregen vervolgens een slecht passend hemd met daarop een nummer – hun enige nieuwe identiteit als ‘gevangene’. Zo begon het beroemde – of beruchte – Stanford Prison Experiment.

De tien ‘gevangenen’ waren zorgvuldig geselecteerd uit een groep van 75 jongemannen die hadden gere-

geerd op een wervingsadvertentie. ‘Wie wil 15 dollar per dag verdienen door mee te doen aan een psychologische studie over het gevangenisleven?’, klonk het aanbod. Na uitgebreide persoonlijkheidstests en interviews selecteerden de onderzoekers 21 deelnemers: jonge, gezonde mannen zonder bekende mentale problemen. Ze kregen willekeurig de rol van ‘bewaker’ of ‘gevangene’ toegewezen.

Tot verrassing van de onderzoekers, onder leiding van Philip Zimbardo, escaleerde de situatie snel tot een nachtmerrie. Na slechts zes dagen stopte hij het experiment, terwijl het oorspronkelijk veertien dagen zou duren. Vijf gevangenen vertoonden tekenen van ernstige emotionele ontreding: depressie, woede-uitbarstingen en intense angst. De bewakers, zo luidt het bekende verhaal, veranderden in tirannen die hun macht op afschuwelijke manieren misbruikten. De centrale conclusie van Zimbardo en zijn collega’s luidde

dan ook: normale, gezonde jongemannen kunnen spontaan veranderen in onderdrukkers of onderdrukten, afhankelijk van de rol die ze krijgen toegewezen.

Maar kritiek kwam er ook. Zimbardo, die overigens eind vorig jaar overleed, zou de bewakers actief hebben aangemoedigd om intimiderend, sarcastisch en vernederend op te treden, aldus een grote analyse van de oorspronkelijke geluidsopnames en interviews met betrokkenen uit 2019. Daarmee komt de hoofdconclusie op losse schroeven te staan. Toch is het laatste woord over het experiment nog niet gezegd.

Getuige-deskundige

Het experiment kreeg aanvankelijk weinig media-aandacht. De bekendheid groeide pas later, vooral na publicaties in wetenschappelijke tijdschriften en populaire media, zoals Philip Zimbardo’s verslag in *The New York Times Magazine* (1973). Ook volgden documentaires en films, en

tallose artikelen in tijdschriften en kranten wereldwijd. En Zimbardo schreef er zelf ook nog een boek over: *The Lucifer Effect* (2007).

Daarmee groeide het gevangenisexperiment uit tot een van de bekendste proeven uit de psychologie. Wie als eerstejaarspsychologiestudent een studieboek aanschaft, heeft grote kans het experiment daarin aan te treffen. Ook buiten de universiteit is het verhaal wel aardig bekend: vraag iemand om een opvallend psychologie-experiment te noemen, en het Stanford Prison Experiment komt al gauw voorbij. De conclusie dat gewone mensen spontaan kunnen veranderen in tirannieke sadisten als ze een machtspositie krijgen, spreekt zo tot de verbeelding dat het in het collectieve geheugen gegrift staat.

En, belangrijker: de conclusies hebben via Zimbardo ook invloed gehad op beleid en jurisprudentie. De onderzoeker sprak tijdens zijn leven regelmatig als expert, bijvoorbeeld in het kader van de misstanden van de Abu-Ghraibgevangenis in Afghanistan. Daarnaast trad hij veelvuldig als getuige-deskundige op voor het congres en in strafzaken.

Zestien dozen archiefmateriaal

De eerste kritiek op het Stanford Prison Experiment bestond vooral uit stevige ethische bezwaren. Vooral de ernstige psychologische stress die deelnemers ondervonden, het gebrek aan adequate bescherming en de misvatting dat ze het experiment niet konden verlaten, stonden ter discussie. Zimbardo, die zelf de rol van ‘gevangenisdirecteur’ op zich nam, werd verweten zijn rol als onderzoeker te vermengen met die van een actieve participant. Zimbardo sloot zich overigens grotendeels aan bij deze kritiek, maar bleef wel achter de conclusies staan.

Een ander punt was dat er sprake was van demand characteristics: deelnemers gedroegen zich mogelijk zoals ze dachten dat het experiment van hen verlangde, in plaats van puur op de situatie te reageren. Dit fenomeen, waarbij proefpersonen onbewust inspelen op de verwachtingen van de onderzoekers, komt vaak voor in psychologisch onderzoek en kan de resultaten beïnvloeden. De Amerikaanse psycholoog Martin T. Orne waarschuwde al in 1962 voor dit effect. Volgens hem moet elke psycholoog hier zich bewust van zijn: anders valt de validiteit van nieuwe bevindingen niet te waarborgen.

Dat de verwachtingen écht veel bepalen, bleek pas in 2019, toen het

‘Mijn taak was om de slechtste bewaker te zijn die ik maar kon zijn.’

Stanford Prison Experiment een definitieve methodologische klap kreeg. De Franse psycholoog Thibault Le Texier dook de archieven in van Stanford, en spitte zestien dozen met papieren archiefmateriaal en vele uren aan video- en audiomateriaal door. Daarnaast interviewde hij vijftien voormalige deelnemers aan het experiment.

Hieruit bleek dat Zimbardo en zijn team de bewakers actief instructies hadden gegeven over hoe ze zich moesten gedragen. Zo kregen ze de aanmoediging om intimiderend, sarcastisch en vernederend te zijn. Sterker: ze moesten zelfs een vijandige omgeving creëren.

Dat begon al op de oriëntatiedag voor de bewakers, daags voor de start

van het echte experiment. Daar kondigden Zimbardo en zijn assistenten de doelstellingen van het experiment aan. Ze vertelden de toekomstige bewakers dat zij een beurs hadden ontvangen om te bestuderen welke omstandigheden leiden tot groepsgedrag en geweld, waarbij het de bedoeling was om mensen hun gevoel van identiteit te ontnemen. Op dat moment gaf Zimbardo de bewakers specifieke richtlijnen over hoe ze dat voor elkaar konden krijgen. Laat de gevangenen zich vervelen, frustreer ze, maak ze bang en doe dat alles vooral op willekeurige, onvoorspelbare momenten. Van privacy, vrijheid en individualiteit mocht geen sprake zijn. Dit alles moest de gevangenen laten voelen dat ze machteloos waren.

Ze gaven ook specifieke voorbeelden van hoe hun gedrag tegen de gevangenen eruit zou moeten zien. In een filmfragment is te zien dat een van Zimbardo’s assistenten een bewaker aanspreekt omdat hij zich niet gedraagt als een ‘harde bewaker’ en benadrukt dat het succes van het experiment hiervan afhangt.

Dit roept het beeld op van bewakers die nauwgezet de instructies van de onderzoekers opvolgden, in plaats van dat zij zich spontaan als tirannieke sadisten gingen gedragen. De interviews bevestigden dit. Eén van de bewakers zei: ‘Als ze willen laten zien dat de gevangenis een slechte ervaring is, ga ik het slecht maken.’ Een ander zei: ‘Mijn taak was om de slechtste bewaker te zijn die ik maar kon zijn.’ Het is opvallend dat Zimbardo en zijn collega’s in de samenvatting van hun wetenschappelijke publicatie expliciet vermelden: ‘Geen van beide groepen kreeg specifieke training voor deze rol.’

Deze bevindingen versterken de indruk dat de bewakers geen natuurlijk

ke neiging tot tirannie of sadisme hadden, maar dat de situatie en de gedetailleerde instructies van de onderzoekers hun gedrag beïnvloedden. Dit ondermijnt de hoofdconclusie van de onderzoekers dat mensen, enkel en alleen door hun een machtspositie te geven, spontaan te veranderen zijn in tirannen.

De vraag is of het Stanford Prison Experiment weer zo heftig zou verlopen als je het meer volgens de regels der kunst zou uitvoeren en de deelnemers niet zo sterk zou beïnvloeden. Waarschijnlijk niet, laten twee herhaalstudies zien.

De eerste daarvan volgde vrij snel op Zimbardo's experiment: in 1979 voerde Sydney Lovibond met enkele collega's een vergelijkbaar experiment uit. Om precies te zijn onderzochten ze zestig mannelijke vrijwilligers in drie gesimuleerde gevangenisregimes. Daarvan veroorzaakte alleen een redelijk hard regime (de zogeheten custodiale aanpak, geba-

seerd op middel- tot zwaarbeveiligde gevangenissen) vijandigheid tussen bewakers en gevangenen. Mildere gevangenisregimes, waarbij respect wordt verwacht van bewakers en gevangenen, leidden dan ook tot mildere situaties vergeleken bij het Stanford experiment.

'Toch gedroegen de 'bewakers' zich wel degelijk op een manier die velen als immoreel zouden beschouwen.'

Wat er gebeurt als je helemaal geen regime oplegt, onderzochten Alexander Haslam en Stephen Reicher van de University of Exeter. In hun zogeheten BBC Prison Experiment kregen vijftien mannelijke deelnemers willekeurig de rol van gevangene of bewaker, zonder expliciete gedragsinstructies. De bewakers moesten enkel zorgen dat de gevangenis 'soepel' verliep, terwijl gevangenen te horen kregen dat promotie tot bewaker mogelijk was. Na enkele dagen en de introductie van een nieuwe gevangene, kwamen de gevangenen in opstand. Uiteindelijk vormden alle deelnemers samen een egalitaire commune.

Het kan dus ook anders verlopen. Toch gedroegen de 'bewakers' in Stanford zich wel degelijk op een manier die velen als immoreel zouden beschouwen. Dat zegt ook iets. Wat we daarom wél kunnen leren van het experiment, en de replicatiestudies, is dat het gedrag van bewakers beïnvloed wordt door de structuur en context waarin zij worden geplaatst. Dit zou kunnen helpen verklaren

waarom gewone mensen tijdens bijvoorbeeld de Tweede Wereldoorlog konden optreden als beulen in concentratiekampen. Het kan ook inzicht geven waarom soldaten zich soms misdragen als ze in situaties terecht komen waar de hiërarchie en sociale druk dat gedrag van ze verlangt.

Daarnaast maakt het ook wie je zo'n opdracht geeft om bewaker te spelen. Persoonlijkheid speelt namelijk ook een rol, aangezien slechts een deel van de bewakers zich tiraniek gedroeg.

Dit sluit aan bij het inzicht van de psycholoog Kurt Lewin, een van de grondleggers van de sociale psychologie, die in het begin van de twintigste eeuw stelde dat gedrag een functie is van zowel de persoon, de situatie, als de interactie daartussen. Tot slot toont het experiment aan dat deelnemers in onderzoekssituaties vaak bereid zijn ver te gaan om te voldoen aan wat zij denken dat de onderzoekers van hen verwachten. ■

Olaf Simonse is onderzoeker en adviseur bij het Kenniscentrum Psychologie en Economisch Gedrag (KCPEG).

Craig Haney, Curtis Banks, Philip Zimbardo: *Interpersonal dynamics in a simulated prison. Defense Technical Information Center 1972.*

Sydney Lovibond e.a.: *The effects of three experimental prison environments on the behaviour of non-convict volunteer subjects. Australian Psychologist 1979 14(3):273-287.*

Stephen Reicher, S. Alexander Haslam: *Rethinking the psychology of tyranny: The BBC prison study. British Journal of Social Psychology 2006 45(1):1-40.*

Thibault Le Texier: *Debunking the Stanford prison experiment. American Psychologist 2019, 74(7):823-839.*